

SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA | STOCKHOLM
sh.se

Ordförrådsutveckling och begreppsbyggnad

— konkreta metoder som utvecklar, stimulerar och höjer språknivån

Boel De Geer, Södertörns högskola

2023-05-23

- Lingvist/språkvetare
- Docent i svenska, Södertörns högskola
- Undervisar i språkkurser på F-3 och förskoleprogrammen
- Forskning – utlandsadopterade barns språk och kommunikation, språksocialisation i hem, förskola och skola i komparativt perspektiv (Sverige, Finland, Estland), ordförandsutveckling
- Samarbete med förskolor och skolor i södra Stockholm sedan 2018 för att stärka det språkutvecklande arbets- och förhållningssättet

Boel De Geer

ORD- KUNSKAP

i förskola, förskoleklass
& grundskolans tidiga år

Förskolan/skolan är många barns enda arena för att exponeras för ett utmanande och utvecklat språk

Socialt utsatta områden
ofta enklare språk,
både i hem och i skola

Bli förstådd och förstå

- Uttal
- Grammatik (morfologi och syntax)
- Pragmatik
- Stavning

- Ordförråd!

Mats Myrberg:

17-åring som läst/lyssnat regelbundet ca 50.000-70.000 ord

En som inte har gjort det ca 15.000-17.000 ord

Vuxna behöver ca 50.000 ord för sitt dagliga liv.

Hur lär vi oss ord?

- Utpekande
- Användning
- Språkligt
- Läsning

“Det där är en chiffonjé.”

“Sätt dig på den här taburetten.”

“En ljuslampa är som en ljusstake på väggen.”

Litteratur (skön-/fack-)

Begränsar tillgången till orden

- Kräver att eleven vill och kan läsa (bra)

Regelbunden högläsning

Muntlighet

Alla årskurser!

Exponering

- Höra språk
 - Talspråk – riktat till barn/elever eller andra
 - Icke-verbalt språk (rösten)
 - Skriftspråk (högläsning)
- Se språk
 - Se skrift och skrivande
 - Se läsande
 - Icke-verbalt språk (mimik, gester, ögonkontakt, tecken...)
- Använda språk

Exponering

- **Kvantitet** timmar, regelbundenhet
- **Kvalitet** språkanvändning, engagemang
- **Variation** platser, situationer, personer

Exponering och ordförråd

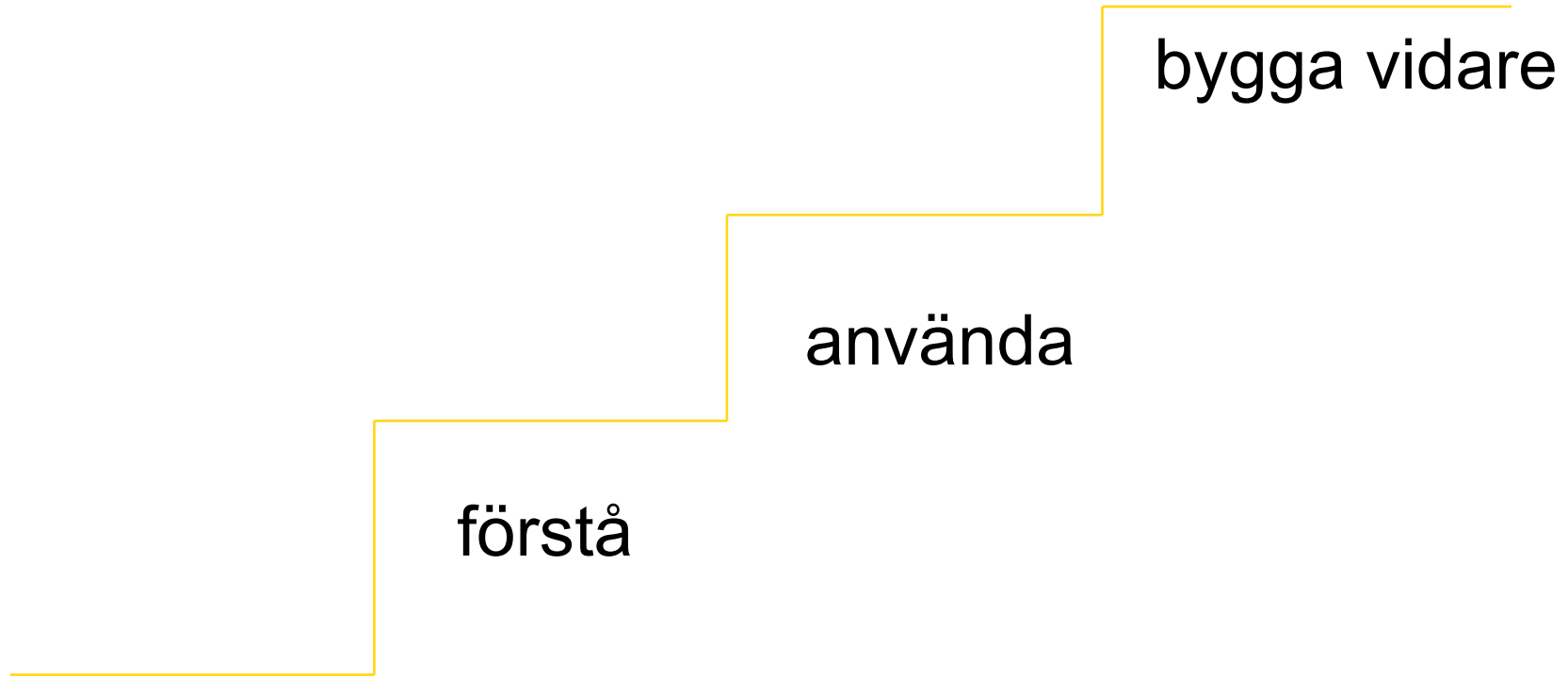
Tvåspråkiga elevers ordförråd i andraspråket *ofta* mindre än jämnåriga förstaspråkstalande elevers

- Fått *mindre* exponering

Högpresterande andraspråkselevers ordförråd i svenska *kan* vara större eller jämförbara med lågpresterande förstaspråkigstalande elevers ordförråd

- Fått *mer* exponering

Vägen mot språk-, ord- och begreppsutveckling (oavsett ålder)

uppmärksamma, skapa gemensamt fokus

Uppmärksamma

- Grundläggande för all kommunikation och lärande
- Från alla håll
- Fånga uppmärksamhet
- Behålla uppmärksamhet
- Ögonkontakt och öronkontakt
- Vad innebär uppmärksamhet?
- Hur vet man att någon är uppmärksam?

Förstå

- Vad innebär förståelse?
- Hur vet man att någon har förstått något?
- Förstå en situation
- Förstå något språkligt
- Förstå något underförstått
- Förstå ord – förstå begrepp
- Gissa, testa...

Använda

- Använda språk
 - Ord (klippare, kniva, klämbyxor, dingelbarn, hästpolis, rullkorv...)
 - Böjningsändelser (sov-de, hus-ar)
 - Uttryck ("Med detta sagt", "Rent mjöl i säcken", "På rak hand/Med rak arm")
 - Uttal, bokstäver?
 - Pragmatik, språkligt och socialt (rollek, ta kontakt, samtala, umgås...)
 - Gester, mimik, tecken...

Bygga vidare

- Göra språkliga fenomen ”till sina”
- Variera uppmärksammade mönster
 - ”Mycket får man tåla”
 - ”instabil– utstabil”
 - ”Fyrkant, trekant... rundkant”
 - Skämt, ironi, indirekt språk

Stort och välorganiserat ordförråd...

... viktig(aste) förutsättning(en) för lärande

... underlättar ordmobilisering

Vad innebär ”stort” ordförråd?

- ”stor”
- boll, hund, bil... motsats till liten
- stor människa storlek, vuxen, betydelsefull
- stor artist/stor lögnare
- storätare, storfiskare, storskog, storlek, storhet, storskalig(het), förstora...
- vara storsint
- ta stora ord i mun
- stor i orden, liten på jorden
- leva på stor fot

- vara stor i maten
- hysa stora tankar om någon/t
- slå på stort
- slå på stora trumman
- uträtta storverk
- drabbas av storhetsvansinne
- bli stora damen...
- i stort sett
- Du store tid!

Vad innebär "välorganiserat" ordförråd?

Ords relation till andra ord, t ex

- Synonymers nyansvärden (pratglad/pratsam, ordningsam/pedantisk)
- Motsatser (gammal-ny/ung, god-äcklig/elak)
- Kategoriseringar (kroppsdelar, färger, metaller, redskap...)
- Samma form – olika betydelse (hov, vara...)

Homonymi – samma form, olika betydelse

- Homofoni
 - Gärna/hjärna/Järna, gäst/jäst, skäl/själ/stjäl, jul/hjul, kål/kol, jord/gjord/hjord, ägg/egg...
- Homografi
 - Hov, cykel, läst, malt, matris, vän, en, man, loge...
- Homofoni OCH homografi
 - Gunga, koppar, svek, får, visa, vara, tunna...

Språkutvecklande arbetssätt i fsk kan innebära

- benämning och berättande
- samtal, diskussion, resonemang om språk och kunskap
- högläsning med boksamtal
- språklek – rim, ramsor, skämt, andra språklekar

I alla verksamheter!

- Det var en tre killar som fick gå till rektorn. Rektorn frågade två av killarna vad de hade gjort för bus. "Vi har slängt sten i sjön." Det var ju inte så farligt tänkte rektorn och frågar den tredje killen varför han är blöt? Han svarar "Det är jag som är Sten".
- "Jag har köpt en ny hörapparat som är jättebra!"
"Jaså, vad kostade den då?"
"På Åhléns!"
- En gång ville Dummer mata en häst med en morot. Han visste inte i vilken ände man matade hästar och provade där bak. Hästen pruttade och Dummer sade "du behöver inte blåsa, den är inte varm".

För ett språkutvecklande förhållningssätt

- benämna (beskriva, berätta...)
- samtal, diskussion, resonemang om språk OCH kunskap
- högläsning med boksamtal

verktyg/
redskap

- språkdidaktisk skicklighet
- språkförmåga: språklig kunskap och medvetenhet
- lekfullhet

färdigheter/
kunskaper

Språkdidaktisk skicklighet

- Skapa språkligt tillgänglig undervisning
- Skapa samtal och resonemang om språk
- Förmedla äkta engagemang
- Förmedla att kunskap är eftersträvansvärt
- ”Läsa av”, anpassa – bedöma
- Medveten spontanitet och kreativitet – fånga tillfällena

Språklig kunskap

- Uttal
- Ordförråd
- Grammatik
- Pragmatik
- Textstrukturer
- Bokstäver
- Läsning

ofta omedveten

språkljud, betoning, intonation...

ord, uttryck, betydelser, ordbildning...

böjningsformer, ordföljd

funktioner, anpassning

samtal, berättande...

Språklig medvetenhet

- Fokus på språkets form – hmm...
- Kräver ett perspektivskifte – se språket utifrån
- Självständigt/medvetet upptäcka/diskutera språkliga detaljer
- Språket blir samtalsämne
- EN orsak till språk-/skolsvårigheter – språklig *omedvetenhet*

- Ord för att tala om språk (betyder, ord, låter, skrivs, stavas...)

Lekfullhet

- Lekfull undervisning
- Lekfulla samtal
- Bygger på kunskap och erfarenhet
- Har ett syfte

Språklig medvetenhet – inte bara fonologi...

Fonologisk medvetenhet – *upptäcka strukturer*

- klappa stavelser, dela i stavelser, rymma

LÄTT och ROLIGT!

Fonemisk medvetenhet – *upptäcka språkljuden i orden*

- känna vilket ljud som kommer först/sist

- *sätta ihop* språkljud till ord

b – a – d – a = *bada*

- *dela upp* ord i ljud

bada

= *b – a – d - a*

Prosodisk medvetenhet (också fonologi)

Lyssna och upptäcka!

Hur låter orden – säg dem högt, säg efter, säg tillsammans

Byta betoning – vad blir det då? (banan, kanon)

Lyssna på intonation – vad händer? (borsten, tomten)

Jämföra längdförhållanden (kana-kanna, väg-vägg)

Prosodi som didaktiskt verktyg

Morfologisk medvetenhet

För språkförståelsen (hörförståelse → läsförståelse)

Hur är ord uppbyggda? o-ät-bar, sol-ned-gång

Sammansättning

hög+hus, bad+byxor, sommar+lov,
vakt+hund/hund+vakt

brand+gul, blå+neka, över+gång, huvud+byggnad

Böjning

hund, hund-en, hund-ar, hund-ar-na,
hund-ar-na-s Amina-s

Avledning

skriva, skriv-are, skriv-ning, skriv-en/
o-skriv-en, lik/o-lik, vanlig/o-vanlig

Ordkunskap som del i språklig medvetenhet

Ordförråd

Ordkunskap

Ordkunskap

Ordförråd

Undersökning 2018:

Ordkunskap i skolans tidiga år?

- Ja, på förekommen anledning
- Fokus på betydelse
- Ingick inte i lärarutbildningen
- Ibland läromedel med fokus på form
- Eleverna tycker att det är roligt!

Undervisning i ordkunskap

behöver vara/kännas...

- Explicit
 - Muntlig och gemensam
 - Systematisk och regelbunden
 - Rutinmässig och förutsägbar
 - Angelägen, användbar, viktig, spännande – eftersträvansvärd!
 - Lekfullt lärande
- jfr lek - lekfullhet

Varför undervisa i ordkunskap?

- Språkförståelse (hör-/läs-)
 - Språkförståelsestrategier
 - Effektivare läsning och skrivande (hastighet, förståelse)
 - Effektivare talspråkighet (ordmobilisering, kreativitet, förståelse)
 - Språklig självsäkerhet och självkänsla
 - Tillhörighet och delaktighet
 - Demokratisk rättighet
-
- Stort kompensatoriskt uppdrag – i *hela* skolan

Att arbeta med ordkunskap - exempel

- Utgå från enkla ord som eleverna kan
- Förankra i sammanhang (undervisningen, umgänget)
- Laborera tillsammans med form, betydelse och användning
- Vidga, precisera, fördjupa, jämför, förklara... upptäck!

Att upptäcka sammansatta ord

Utgå från ett enkelt ord, t ex hund

”Vad finns det för olika sorters hundar?”

polishund, ledarhund, sällskapshund, jakthund, vakthund,

Jfr. med hundvakt

”Kan vi sätta ”hund” först i ordet?”

hundmat, hundpensionat, hundkoppel, hundskål, hundhår...

1. Upptäcker sammansättningsprincipen
2. Upptäcker nya ord/begrepp
3. Upptäcker kunskap om världen

Att upptäcka avledningsmönster – ”gratisord”

Vi ska läsa en bok och samtalar om omslaget, bokens titel och författaren.

Vi talar om bilderna – vem har gjort dem? Kanske inte författaren själv.

En illustratör

Har *illustrerat* boken

Med *illustrationer*

Boken är illustrerad

Ordkunskap i gymnasiet

- per capita – kapitera, capital
- terra firma – territorium, firm
- terra incognita – incognito,
- enfant terrible – infant, terrible

Ordkunskap i gymnasiet

- Prefix
 - Anti-
 - Ante-
 - Pre-
 - Pro-
 - Trans-
 - Super-

Ordkunskap lite varstans

- Huvud
- Öga/ögon
- Öra/öron
- Hals
- Näsa
- Arm/armar
- Hand/händer
- Ben
- Fot/fötter

Hos er? 10 minuter

SAOL

Svenska Akademiens Ordlista

Ljudboksprojektet, Södertörns högskola

- F-3-studenter kull ht 21
- Ljudboksabonnemang hela utbildningstiden
- Lyssna på minst en bok per månad!
- Seminarier
 - Boksamtal
 - Ordkunskapsövningar

Ordkunskapens tre dimensioner

- Ords struktur
 - Ords betydelse
 - Ords användning
-
- Hänger ihop och samverkar
 - På *alla språk*. Andraspråk och andra språk
 - Stärker ordförråd och språklig medvetenhet

1. Ords form

- Uttal (prosodi/ljudgestalt)
- Fonem (språkljud)
- Stavelser (lättare än fonem)
- Grafem (bokstäver)
- Morfem
- Ordföljd (placering i uttryck och meningar)

2. Ords betydelse(r)

- Betydelse *utan och i kontext* rund boll, summa
- Betydelse *i relation till andra ord* rund, cirkel, klot, kvadratisk
knubbig
- Betydelse *tillsammans med andra ord* i runda slängar,
rund under skorna
runda ord

Fasta fraser, uttryck och bildspråk – en extra dimension

Använd explicit och uppmärksamma!

- Ta studenten, begå harakiri, rungande applåd, rubb och stubb, ditten och datten
- Skriva in, på, ut, av, till, under, upp...
- Ta sig en funderare, göra något ögonaböj/på momangen/så in i vassen/så det ryker
- Stålhäst, havremoped...
- Hänga läpp, hoppa över, vara blåögd, få något om bakfoten, på rak arm, ta sig vatten över huvudet, ta sig för pannan
- Glad som en lax, flitig som en myra, Små grytor har också öron
- ”Det är inte Ragnarök”

3. Ords användning – samverkar med betydelse

I olika sammanhang – när “passar/funkar” vad?
Vad ger “önskad kommunikativ effekt”?

- Idiomatiskt, förväntat, ändamålsenligt...

Ex. Hos doktorn, i färgaffären, på universitetet...

Tre typer av ord – olika lager

- Lager 1, basord Vardagsdnära ord. Ord som “alla” kan. Konkreta.
- Lager 2, allmänord Allmänna, kunskapsrelaterade ord. Mer abstrakta. “Skriftspråkliga”. “Vuxna”.
- Lager 3, ämnesord Ord för att tala om specifika ämnen i skolan men också i samhället

Lager 1

- Vardagliga, vanliga ord
 - mat, stol, jacka, hus, barn, hund, vatten
 - äta, dricka, komma, titta, sova, kunna, vilja, ha, åka, gå
 - god, kall, röd, farlig, rolig, kul, stor, fin, arg, trött
 - den, det, jag, du, alla, många, ingen, vem
 - var, där, uppe, i, på, under, inte
 - och, men, eller

Lager 2

- Allmänna, kunskapsrelaterade ord
- Används i olika sammanhang – därför *användbara*
- Används för att uttrycka och förstå *resonemang*
 - förklara, beskriva, berätta, instruera
 - argumentera, motivera
 - diskutera, jämföra, resonera
- orsak-verkan, konsekvens, kronologi, argument för åsikt/insikt...

Lager 2, fortsättning

1. Mindre frekventa *synonymer* till vardagliga ord (äta – inta, förtära, gå – flanera, spankulera, rolig – underhållande, amusant)
2. *Mindre uppenbar* betydelse (anse, påpeka, utgå, omfatta, innebära, utsökt, makalös)
3. Ord som är vanliga i *alla skolämnen* (kapitel, summa, experiment, tillämpa, samarbета, redovisa, sammanfatta)
4. *Sambandsord* (om, eftersom, trots att, visserligen, på grund av, däremot). Lexikalt “små” ord men ofta avgörande för betydelsen.

Lager 3

- Ämnesord
- Specifika ord för att tala om specifika ämnen
- Har EN specifik betydelse

- Ex. från skolan: latitud, mitokondrie, fotosyntes, fossil, gånggrift, rullstensås, fryspunkt, gas, vätska, sömsmån, stöppla...
- Också samhällets “ämnen”: monarki, parlamentarism, pandemi, trängselskatt, förmögenhetsskatt, klaviatur...

Lagerord behövs i förskola och skola

- Lager 1-ord för **vardagliga samtal**
- Lager 2-ord för **vidgat och fördjupat ordförråd för längre och mer komplexa, fördjupade resonemang**
- Lager 3-ord för **ämnessamtal och ämnesundervisning**

Välja ord till undervisning

- Ord *för att förstå* och *resonera kring* sammanhang
 - Ofta ämnesord – alla ordklasser
 - Ord som preciserar
 - Ord som möjliggör skapar sammanhang och resonemang
(somliga, knappt, vanligen, även om, eftersom, inte förrän, dagen därpå...)

Identifiera målord från alla lager

Lager 3 är lätt! Ämnet styr

Lager 1 kommer naturligt – men riskerar bli enkelt, inte tillräckligt utmanande språkligt/kunskapsmässigt

Lager 2 största utmaningen – men mest att vinna på

Välja ord för undervisning

- Välj lager 2 som är viktiga för förståelse av sammanhanget
- Användbara i mångasammanhang, i skolämnen och i vardagen.
- Skriv! Analysera tillsammans med eleverna – fokus på form, betydelse och användning. Ord har många betydelser och används i olika kontexter.
- Uttala! Eleverna säger efter.
- *Välj ord som eleverna kan.* Fördjupa och vidga sin förståelsen.
- Läs allt! Skyltar, instruktioner, meddelanden, brev och andra texter av allmän karaktär.
- Gör undervisningen lustfylld och lockande. Skapa resonemang.
- Använd orden själv, ofta och i olika kontexter.

Ordkunskap – 30 minuter om dagen

Ingvar Lundberg

- Uttal (mitt tillägg)
- Stavning
- Böjning
- Ordklass
- Uppbyggnad
- Betydelse (i kontexter – mitt tillägg)
- Stilnivå
- Ursprung och släktskap
- Semantiska relationer
- Fasta fraser/idiom/bildspråk

Slutord

- Kan inte lära ut ALLA ord och uttryck
- Kan inte lära sig ALLA ord och uttryck
- Skolan kan erbjuda *redskap för förståelse* = ordkunskap
 - genom *systematisk, regelbunden och explicit* undervisning
 - som utgår från form, betydelse och användning
- Erbjuder en förskola-/skola med starka band till språket
 - som redskap och som objekt

Lärare/pedagoger *är* förebilder

Språkliga och sociala förebilder

Utvecklar språk och pragmatik

Genom *äkta* språkintresse, samtalsglädje, vetgirighet, nyfikenhet, kreativitet...

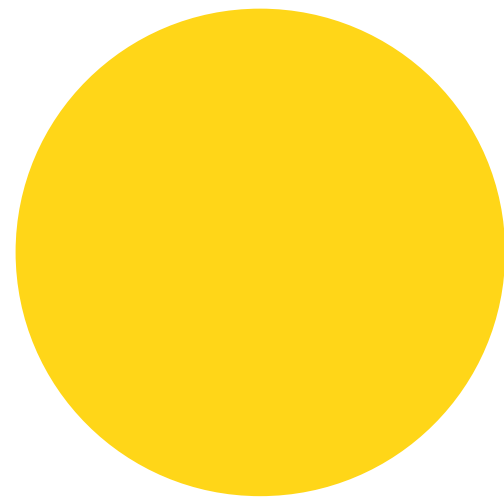
Inte bara svenska – alla språk

Diskussionspunkter

- Vad kan det innebära att språkligt ”ha höga förväntningar” på barn och elever?
- Ordkunskap i din verksamhet – hur arbetar du idag?
 - Arbetar du systematiskt? Hur?
 - Arbetar du explicit? Hur?
 - Var ligger ditt fokus – på form, betydelse, användning?
 - Skulle du vara beredd att lägga 30 minuter om dagen? Gör du det redan? Skulle det vara möjligt? Om inte, varför?
 - Hur kan du arbeta med ordkunskap utanför klassrummet?

- Målord/nyckelord/lagerord – hur arbetar du idag?
 - Utgå ett tema från månadens undervisning i t ex SO eller NO. Vilka är de möjliga målorden/uttrycken? Täcker du alla ordklasser, har du med både ord och uttryck? Ord från alla lager, i synnerhet lager 2?
- Språklig medvetenhet – hur arbetar du idag? Fokus på fonologi, morfologi, syntax...?
 - Med barnen/eleverna? Med dig själv och dina kolleger?
- ”Benämna” är ett centralt ord i förskolan. Hur benämner ni i grundskolan?
- ”Berätta” är också viktigt i förskolan. Hur berättar ni i grundskolan?
- Hur ofta läser ni högt för era barn och elever? Varför läser ni för dem?

SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA | STOCKHOLM
sh.se